

Vix Bene Gotholana Notata Manu? Sis segles d'Heroides en català

Pere Fàbregas Salis

Universitat de Barcelona / Universidad Complutense de Madrid¹

ABSTRACT

This paper offers an overall review of all Catalan translations of Ovid's *Heroides*. The first part is devoted to the three main, complete versions: the medieval rendering by Guillem Nicolau (*ap.* PUJOL 2018), the «Noucentista» version by Adela Maria TREPAT and Anna Maria de SAAVEDRA (1927) and the recent one by Esther ARTIGAS (2021). The main goal is to illustrate how these translators have tackled different interpretative and textual difficulties (namely, 1.1-2, 4.1-2, 13.1-2 and 7.85). The second part presents an *ad hoc* treatment of the two remaining, partial versions: the baroque recreation of three epistles by Agustí Eura (*ap.* VALSALOBRE 2002) and the misleading translation of the individual heroides by Adriana BELTRÁN DEL RÍO (2020a).

KEYWORDS: Ovid, *Heroides*, Catalan translations, translation history, textual criticism and interpretation.

1. Una versió preliminar d'aquest article es va presentar en forma de conferència el 10 de juliol de 2024 en el marc del curs «*Non verbum pro verbo*. Reflexions sobre l'art de traduir els clàssics» organitzat per la Societat Catalana d'Estudis Clàssics, filial de l'Institut d'Estudis Catalans, i el 27 de febrer de 2025 dins del curs «Nous textos, noves lectures V. Lliçons d'actualització en literatura grecollatina», organitzat per la Secció Catalana de la Sociedad Española de Estudios Clásicos; agraeixo a les dues entitats i, en particular, a les Dres. Maria Paredes i Pilar Gómez la invitació a participar-hi. També vull donar les gràcies a les Dres. Esther Artigas i Francesca Mestre, així com als revisors externs d'*Itaca*, per algunes valuoses observacions. Aquest treball forma part del projecte PID2023-153036NA-I00 finançat pel Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades. L'autor és des del gener de 2025 Professor Serra Húnter a la Universitat de Barcelona.

En el díptic inicial de la seva carta a Aquil·les, Briseida demana condescendència a l'heroi perquè li escriu en un grec no prou correcte, ja que ella és de Lirnessos, a la Tròada, i, per tant, de llengua frígia (3.1-2 *Quam legis, a rapta Briseide littera uenit, / uix bene barbarica Graeca notata manu*)². Si ja de per si en la convenció èpica el reconeixement de la barrera lingüística és un fet excepcional³, aquí resulta encara més paradoxal perquè la carta de Briseida està escrita, òbviament, en un llatí gens maldestre. Sembla que d'alguna manera Ovidi ens proposi que imaginem que les seves *Heroides* són una traducció d'un original grec, que hauria sens dubte estat la llengua «normal» de comunicació entre la major part de les heroïnes i els herois que protagonitzen la col·lecció⁴. Podríem dir que, per al lector d'una traducció en una llengua moderna, s'hi afegeix encara una capa addicional, inevitablement tenyida per l'òptica interpretativa del traductor.

L'objectiu principal d'aquest article és fer un repàs de tres principals traduccions en llengua catalana, la medieval de Guillem Nicolau (*ap.* PUJOL 2018), la noucentista d'Adela Maria TREPAT i Anna Maria SAAVEDRA (1927) i la recent d'Esther ARTIGAS (2021), tot observant de quina manera, d'acord amb els usos o tendències coetànies, han abordat alguns dels nombrosos esculls textuais i interpretatius que presenta l'original i que el traductor no pot sinó deixar *uix bene (Gotholana) notata manu*. Així doncs, després de presentar breument cada una d'aquestes versions, comentaré uns quants passatges significatius que permeten il·lustrar els reptes a què m'he referit.

En darrer terme, es presenten i comenten les dues altres versions existents, ambdues parcials: la barroca d'Agustí Eura (*ap.* VALSALOBRE 2002) i la de les heroides individuals a càrrec d'Adriana BELTRÁN DEL RÍO (2020a).

1. Les tres principals versions

1.1. Guillem Nicolau⁵

Les *Heroides* són el primer text clàssic traslladat al català. No se sap per quin motiu ni en quin moment Guillem Nicolau va decidir traduir-les⁶; però cons-

2. Malgrat les greus deficiències que presenta (*vid.*, e.g., GOOLD 1974 i REEVE 1974), cito el text llatí de les heroides simples de DÖRRIE (1971), l'única edició crítica recent completa. A l'apartat 2 reproduceixo també el corresponent aparat crític. Les heroides dobles se citen segons el text de KENNEY (1996). D'altra banda, utilitzo l'abreviació *Her.*

3. *Vid.* BARCHIESI 1992, 202.

4. Per a una introducció general a les *Her.*, *vid.*, e.g., FÀBREGAS *ap.* ARTIGAS; FÀBREGAS 2021, 7-19.

5. Actualment el text de Nicolau està a l'abast de tothom gràcies a la sòlida edició de PUJOL (2018).

6. No sembla que les *Heroides* ni Ovidi en general tinguessin una gran circulació en el context escolar de la Catalunya de l'època (PUJOL 2018, 73), que sol ser l'origen de les traduccions (PUJOL 2018, 78); però no és menys cert que la presència d'Ovidi en la literatura era aleshores prou comuna (PUJOL 2018, 74). Per a un perfil biogràfic de Nicolau, *vid.* PUJOL 2018, 11-23.

ta que la traducció havia d'estar pràcticament conclosa l'any 1389, quan el rei Joan I va demanar a Nicolau que la hi enviés⁷. No obstant, la petició no va ser satisfeta fins l'any següent, després que la reina Violant insistís en almenys dues cartes⁸. Sembla que Nicolau va voler culminar l'obra, a la manera d'alguns manuscrits llatins i d'altres versions romàniques, amb glosses i amb introduccions a les diferents epístoles basades en els *Versus Bursarii* de Guillem d'Orleans (s. XIII)⁹. De fet, com veurem, la traducció en si sol estar lleugerament glossada¹⁰.

És possible, doncs, que la reina Violant, de la qual Nicolau va ser secretari, fos una de les primeres lectores de la traducció. De fet, segons diu Bernat Metge en *Lo Somni* (1398-1399), el text de Nicolau esdevingué una de les lectures preferides de les dames de la cort¹¹, de tal manera que la traducció es va acabar convertint en una mena de clàssic que va ser llegit i reutilitzat per alguns noms de l'edat d'or de la literatura catalana¹².

Tanmateix, la traducció de Nicolau va anar caient progressivament en l'oblit, fins al punt que, si exceptuem un fragment de l'heroida 4 (Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 1599), la coneixem gràcies a un *codex unicus* (Paris, Bibliothèque nationale de France, ms. esp. 543)¹³.

Convé precisar que la traducció de Nicolau no conté l'epístola 15, que té una transmissió manuscrita independent de la resta de la col·lecció (i que, per tant, no figurava en el manuscrit o manuscrits llatins utilitzats per Nicolau), ni tampoc la part de les epístoles dobles absent dels manuscrits medievals o conservada només en incunables¹⁴.

7. Vid. Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, reg. 1954, f. 178^r (disponible en línia <<https://pares.mcu.es/ParesBusquedas20/catalogo/description/12772131>> [consulta 14-3-2025]); PUJOL 2018, 21.

8. Vid. Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, reg. 2050, ff. 14^v-15^r i 17^r; PUJOL 2018, 21-22.

9. Vid. PUJOL 2018, 98-112.

10. Vid. PUJOL 2018, 112-157. Aquest procediment és consistent amb la manera de concebre la traducció en el món medieval com una combinació entre retòrica, hermenèutica i apropiació en llengua vernacle del «discurs acadèmic» (vid., e.g., COPELAND 1991).

11. «Elles entenen ésser en gran felicitat [...] recordar moltes cançons e noves rimades; allegar dits de trobadors e les Epístoles de Ovidi; recitar les històries de Lançolot, de Tristany, del rei Artús e de quants amorosos són stats tro a lur temps» (ed. CINGOLANI 2006, 224).

12. El cas més paradigmàtic és el de Joanot Martorell, que fins i tot en ocasions pot servir com a testimoni indirecte de la transmissió textual de Nicolau: vid. PUJOL 2013. D'altra banda, el text de Nicolau va ser la base d'una traducció castellana conservada en un únic manuscrit a la Biblioteca Colombina de Sevilla (ms. 5-5-16). Un compendi de la influència de les *Heroides* de Nicolau es troba en PUJOL 2021.

13. Per a una completa descripció d'aquests testimonis, vid. PUJOL 2018, 157-165.

14. Es conserven només en incunables 16.39-144 i 21.147-250, mentre que per a 21.15-146 disposem d'alguns manuscrits del XV. Vid. FÀBREGAS *ap.* ARTIGAS; FÀBREGAS 2021, 18-19 i 441 (notes 30 i 32), amb referències bibliogràfiques.

Sobre la difícilíssima identificació de les fonts de Nicolau, vid. la discussió en PUJOL 2018, 79-98, esp. 96-98, que no ateny uns resultats unívocs, si bé sembla que Nicolau va haver de tenir accés a quelcom semblant als manuscrits K (København, Det Kgl. Bibliotek, Gl. Kgl. S. 2013 4°) o Pe (Paris, Bibliothèque nationale de France, lat. 7996).

1.2. Adela M. Trepát i Anna M. de Saavedra

A pesar del progressiu oblit de la versió medieval de Nicolau, va caldre esperar més de cinc-cents anys, fins el 1927, per poder llegir una nova versió de les *Heroides* en català, ara ja amb criteris filològics moderns: es tracta del volum 29 de la col·lecció Bernat Metge a càrrec d'Adela Maria Trepát (1905-1964) i d'Anna Maria de Saavedra (1905-2001), responsables també de la versió de les *Metamorfosis* (1929-1932) de la Fundació. És destacable que les dues traductores tenien tan sols 22 anys en el moment de la publicació.

El text llatí és essencialment el de PALMER (1898)¹⁵, mentre, com és norma de la col·lecció, la traducció és en prosa, i va comptar amb la revisió de Carles Riba¹⁶. Podríem dir que constitueix un bon exemple de prosa noucentista, que aconsegueix ser alhora clara i elevada i seguir de prop l'original sense forçar l'expressió de la llengua d'arribada. Així doncs, malgrat els quasi cent anys que ens en separen, se li pot fer extensiu el judici summament positiu d'Isart (1931) sobre el primer volum de les *Metamorfosis*: «És una versió acuradíssima, exacta i precisa, que, dins del possible en una obra d'aquest caire, en la qual fins la sonoritat de l'hexàmetre és necessària per gaudir-la, dóna una idea molt aproximada de les qualitats de l'original.»¹⁷

1.3. Esther Artigas

Quasi un segle més tard, va aparèixer la traducció d'Esther ARTIGAS (2021) per a l'editorial Adesiara, també bilingüe i en prosa retallada. El text de partida és el de DÖRRIE (1971) per a les heroides simples i el de KENNEY (1996) per a les dobles, tot i que amb una bona colla de canvis (ARTIGAS; FÀBREGAS 2021, 405-409).

2. Alguns reptes textuais i interpretatius

Veurem tot seguit una petita selecció de passatges que presenten algun tipus de repte o dificultat, per tal de discutir les diferents solucions adoptades per part de les tres traduccions ressenyades a l'apartat 1. De fet, els desafiaments comencen amb el mateix díptic inicial de la col·lecció, en què la Penèlope d'Ovidi condensa l'objectiu principal de la seva missiva: reclamar a Ulisses, absent de fa vint anys, un ràpid i prompte retorn.

15. Vid. TREPAT; SAAVEDRA 1927, XXI.

16. Per a un perfil de les dues traductores, vid. FRANQUESA 2014 (per al procés de traducció de les *Heroides* en particular, les intervencions de Riba i la recepció crítica de la traducció, vid. pp. 26-32). Vid. també BORRELL 2011 i OTERO-VIDAL 2011.

17. D'altra banda, Isart retreu a la Fundació que posi obres importants «en mans femenines»; però aquesta és, ben mirat, una altra història.

2.1. *Her.* 1.1-2

Hanc tua Penelope lento tibi mittit, Vlixē.
Nihil mihi rescribas tu tamen; ipse ueni!

- 1 hanc] haec *Palmer* Ulixē] -xes Dp **E I L V**
- 2 tu tamen *Bentley Palmer*] sed tamen **E**, cf. 11, 108 et 17, 186 et *Birt, Th: GGA* 1882, 854; attamen **G L V** *rell. edd. plerique*; attinet *Aelius Festus Aph-tonius, Gramm. Lat. ed. Keil*, 6, 109, 30 et 111, 21, cf. *Ebwald, R.: Burs. Jb.* 43, 1886, 240 et *Housman, A. E.: ClQ* 16, 1922, 88-91; sed cf. 12, 210; ah ta-men *Heusinger*, ut tamen *Gronovius, N. Heinsius, Burman in observatt.* 1, 22. *Ut ante vocem* attamen *interpungatur, monent Barbu, Ebwald l. c.*; ut *post vocem* attamen *interpungatur, suadet N. Heinsius collato Strozzeae co-dice* (= *Laur. Strozz.* 122, anno 1419 conscripto); vide et 8, 24.

Es desprèn d'un mer cop d'ull al feixuc aparat crític de DÖRRIE (1971, 47)¹⁸ que el traductor ha de fer front a almenys dos problemes crítico-textuals i interpretatius. Irònicament, el primer es troba en el primer mot de l'obra: cal decidir com traslladar *hanc*, que funciona aquí com a un pronom sense cap referent explícit. Com és ben sabut, en llatí és freqüent l'el·lipsi de termes que fan referència a les accions d'enviar o rebre cartes¹⁹. Si la llició dels manuscrits *hanc* és correcta, probablement caldria sobreentendre *epistulam*; tanmateix l'omissió d'aquest mot no sembla estar documentada ni en Ovidi ni en la llengua poètica en general, tot i que sí apareix en Ciceró (*Att.* 2.10 *dederam aliam paulo ante Tribus Tabernis*; 15.6.4 *obsignata iam Balbus ad me Serui-liam redisse, confirmare non discessuros*)²⁰. Una altra possibilitat seria so-breentendre *salutem*, tal com feia Planudes²¹, cosa que potser es podria com-parar amb 16.1 *Hanc tibi Priamides mitto, Ledaëa, salutem*; 4.1, 13.1, 18.1, 19.1²²; *trist.* 5.13.1 *hanc tuus e Getico mittit tibi Naso salutem*; *Pont.* 1.3.1 *Hanc tibi Naso tuus mittit, Rufine, salutem*. Però convé notar que en tots aquests exemples *salutem* hi apareix de forma explícita i que, de nou, l'el-

18. Més amigable, si bé amb algunes mancances pel que fa a la informació aportada, resulta l'aparat de KNOX (1995, 41): «1 haec *Palmer*: hanc *codd.* 2 attinet *Aph-tonius (GLK vi* 109.33, 111.24): attamen *G*ø: sed tamen *E*ς».

19. *Vid.* HALLA-AHO 2011, 431 i 432-433.

20. És dubtós el cas de 15.20.4 *haec* [*hanc v.l.*] *putavi mea manu scribendam itaque feci*, en què la lectura *haec*, que faria referència al contingut del que acaba d'explicar Ciceró, sembla preferible. Sobre *epistula*, BANNIER (*TbLL* V.2 680.77) afirma *saepe per ellipsin ommitti-tur*. En qualsevol cas, sembla molt més freqüent l'el·lipsi de *litterae* (e.g. *Att.* 10.13.2, 11.11.1, 13.12.1 [amb SHACKLETON BAILEY 1966, 365], 13.19.5, 15.4a, 15.5.1(?), 15.17.1; cf. TYRRELL-PURSER 1901, 36 s.v. «ellipse (some specimen of): (1) of nouns»). Sobre l'el·lipsi d'un i altre mot en general en Ciceró, *vid.* DAMMANN 1910, 40. Sobre el problema textual en Ovi-di, *vid.* les discussions de BARCHIESI (1992, 65) i de KNOX (1995, 87-88), però sobretot la clara i convincent nota de GOOLD (1974, 480).

21. La versió de Planudes d'aquests dos versos fa (ed. PALMER 1898, 161): Τόδε σοι τὸ χαίρειν ἢ σὴ Πηνελόπη βραδύνοντι πέμπει, Ὅδυσσεῦ· μηδὲν δέ μοι ἀντιγράφης, ἀλλὰ σὺ αὐτὸς ἴθι.

22. *Vid.* també n. 30.

lipsi no tindria paral·lels adequats. Probablement, doncs, des del punt de vista textual, la millor solució és acceptar la convincent conjectura de PALMER (1898, 277-278) *haec*, en què cal sobreentendre *uerba* i que es pot recolzar en 10.3 *quae legis*; *Pont.* 4.14.1 *haec tibi mittuntur*.

Sigui com sigui, el català difícilment pot admetre una el·lipsi d'aquestes característiques, independentment del text llatí que s'adopti; per tant, els traductors es veuen impel·lits a completar el díptic amb un substantiu:

Nicolau (ap. PUJOL 2018, 194)

Ulixes, jo, Penolope, muller tua, tramet a tu, tardant, aquesta letra. Prech-te que no-m rescrivias res, mas que vingues personalment a mi.

TREPAT; SAAVEDRA (1927, 3)

Aquesta lletra t'envia la teva Penèlope, Ulisses tardà. Però res no em responguis; vina [sic] tu mateix!

ARTIGAS (2021, 31)

Aquesta carta, Ulisses tardaner, te l'envia la teva Penèlope.
Però no et molestis a respondre: vine tu mateix!

Tots tres, com veiem, opten per interpolar *epistulam*, que Nicolau i Trepata-Saavedra tradueixen per «lletra»²³; Artigas, per «carta». Cal precisar que Artigas llegeix convenientment *haec*, que, com he apuntat, és probablement l'opció textualment més adequada; tal vegada, doncs, hauria pogut optar per 'mots, ratlles' o alguna cosa semblant²⁴. Més enllà d'això, les dues traduccions modernes opten per mantenir «aquesta lletra» o «aquesta carta» al començament de frase, preservant la posició emfàtica que té a l'original, mentre que la versió medieval desfà aquest èmfasi.

La segona dificultat té a veure amb la possibilitat d'admetre *attamen* en el pentàmetre d'acord amb la majoria dels manuscrits, o bé optar per solucions alternatives com *tu tamen*, a més de considerar si la seqüència ha d'anar referida a *rescribas* o a *ueni*. És evident que Nicolau sembla llegir *attamen* ('però tanmateix', 'però almenys') o *sed tamen* («mas»), però també és clar que percebia l'adversativa com a problemàtica, ja que altera la construcció per tal que tot el pentàmetre depengui d'un «prech-te». Les dues versions modernes són també conscients de la dificultat que suposa *attamen*, i opten per l'òptima conjectura de Bentley, acceptada tant per Palmer com per Dörrie²⁵.

Una tercera dificultat es troba encara en el sentit de l'adjectiu *lento*. La seva

23. Curiosament Trepata-Saavedra rebutgen l'excel·lent conjectura de Palmer *haec*, que era el seu text de referència (*vid.* apartat 1.2), i opten per la lectura dels manuscrits *banc*.

24. No es recull en ARTIGAS; FÀBREGAS (2021, 406) la discrepància respecte Dörrie, que manté *banc*.

25. *Vid.* HOUSMAN 1922. *Attinet* defensat per Housman també és una bona solució, si bé la construcció del verb amb *nudus coniunctiuus* és problemàtica (cf. BARCHIESI 1992, 66-67; KNOX 1995, 88; *TbLL* II 1141.71-1142.55).

primera accepció és 'flexible, elàstic' (*OLD s.v.* 1), i d'aquí deriva el sentit de 'viscós, enganxós' (*OLD s.v.* 3) i, finalment, de 'lent, difícil de fer bellugar' (*OLD s.v.* 4-8)²⁶. D'altra banda, el mot forma part del repertori propi de l'elegia llatina i s'utilitza sovint per dirigir retrets cap a l'amant «indiferent», ja sigui aquell que no correspon a l'amor professat (cf., e.g., Prop. 3.8.20 *hostibus eueniat lenta puella meis!*) o el que no sent gelosia davant dels rivals (cf., e.g., Ov. *am.* 2.19.51 *lentus es et pateris nulli patienda marito* [amb McKEOWN 1998, 428]). *Vid.* PICHON 1902, 186 *s.v.* Per tant, *lentus* està aquí fortament connotat, ja que pot suggerir que l'absència d'Ulisses no és del tot involuntària, sinó potser simplement voluntària, i que a l'heroï tant li fa que Penèlope es vegi assetjada pels pretendents²⁷. No fa l'efecte que hi hagi en català una manera fàcil de capturar en un sol mot totes aquestes idees.

Els nostres traductors opten respectivament per «tardant», «tardà» i «tardaner»; potser és el darrer el que reflecteix amb més murrieria les insinuacions de l'original. D'altra banda, Nicolau manté l'adjectiu concordant amb *tibi*, mentre que les dues traduccions modernes el traslladen amb el vocatiu, que és una opció prou elegant.

2.2. *Her.* 4.1-2

Examinem a continuació un altre *incipit*, el de la carta de Fedra a Hipòlit:

Qua, nisi tu dederis, caritura est ipsa, salutem
mittit Amazonio Cressa puella uiro.

1 qua] quam Ep(vl) K* P* Pa Y *Ehwald* caritura est ipa] non est habitu-
ra K Pa, cf. *met.* 9, 530 salutem] -te Ep P^{pc} *Merkel Palmer*¹ *Sedlmayer*

Ovidi juga aquí amb la forma estàndard de salutació epistolar (*salutem alicui dicere*) i explota amb gran habilitat el doble sentit del substantiu *salus* 'bona salut, benestar, salvació' (*OLD s.v.* 1-3, 5) i 'salutació' (*OLD s.v.* 8b)²⁸. L'equiparació entre la salutació i la carta mateixa es troba ja en Plaute²⁹, però en Ovidi es converteix quasi en un estilema (cf. *Her.* 13.1-2 [*vid.* p. 9]; *met.* 9.530-531 *quam, nisi tu dederis, non est habitura salutem / banc tibi mittit amans* [inici de la carta de Biblis al seu germà Caunos; *vid.* l'exhaustiu comentari de BÖMER

26. COLLASSERO (*TbLL* VII.2 1162.15) glossa el sentit general de *lentus* com *aegre mobilis vel qui aegre movetur*.

27. Cf. BARCHIESI 1992, 66.

28. En aquest cas, a més, MICHALOPULOS (2006, 130) suggereix que *salus* podria tenir la connotació de 'llibertat', en la mesura que l'adulteri amb Hipòlit podria fer que Fedra es desentés dels llaços conjugals (cf. 4.17 *socialia foedera rumpam*). Amb tot, en aquest sentit el mot s'aplica en referència als drets civils (*OLD s.v.* 4).

29. e.g. *Pseud.* 41-44 *'Phoenicium Calidoro amatori suo / per ceram et lignum litterasque interpretes / salutem impertit et salutem ex te expetit, / lacrumans titubanti | animo, corde et pectore.'*

1977, 437]; *Her.* 16.1-2 *Hanc tibi Priamides mitto, Ledaëa, salutem, / quae tribui sola te mihi dante potest; trist.* 5.13.1-2 *Hanc tuus e Getico mittit tibi Naso salutem / litore, rem siquis, qua caret ipse, potest* [sc. *mittere*] [cf. *Pont.* 1.10.1-2 *Naso suo profugus mittit tibi, Flacce, salutem, / mittere rem si quis, qua caret ipse, potest* (amb GAERTNER 2005, 501)]; *Pont.* 1.3.1 *Hanc tibi Naso tuus mittit, Rufine, salutem* (amb GAERTNER 2005, 224); 2.2.3; 3.2.1-2 *Quam legis a nobis missam tibi, Cotta, salutem, Cottæ / missa sit ut uere perueniatque precor*; 3.5.5-6 *qui tibi, quam mallet praesens afferre, salutem / mittit ab hirsutis, Maxime Cotta, Getis*; 4.9.1-2 *Vnde licet, non unde iuuat, Graecine, salutem / mittit ab Euxinis hanc tibi Naso uadis*³⁰. *Vid.* KIRFEL 1969, 94-95.

El català té la possibilitat de traslladar el joc mitjançant «salut», que pot significar tant 'salutació' com 'bona salut, benestar', si bé en el primer sentit, segons el *DIEC*, el mot és de gènere masculí i, en el segon, femení (s'usa també en plural en el sentit de 'salutació'). Malgrat aquesta possibilitat, els nostres traductors acaben optant pel femení i, per tant, en principi, se sacrifica un dels matisos³¹:

Nicolau (ap. PUJOL 2018, 238-239)

Fedra, puella, filla de Minos, rey de Cret, tramet a tu, Ypòlit, baró, fill de la regina de Amotzònia, salut, la qual ella no aurà si tu no la li dónes.

TREPAT; SAAVEDRA (1927, 17)

Desitja al fill de l'Amazona la donzella de Creta la salut que li mancarà si tu no la hi dónes.

ARTIGAS (2021, 77)

La salut que aviat li mancarà a ella, si tu no la hi dónes,
l'envia la jove de Creta a l'heroi fill de l'amàzona.

30. A tots aquests exemples s'hi podrien afegir els dos versos inicials, considerats interpolats, de les heroïdes de Leandre i Hero: *Her.* 18.1 *Mittit Abydenus quam mallet ferre salutem* (cf. KENNEY 1996, 52 i 146); 19.1 *Quam mihi misisti uerbis, Leandre, salutem* (cf. KENNEY 1996, 59 i 165).

D'altra banda, en el passatge que ens ocupa, la lectura *qua ... salutem* ofereix una sintaxi «canònica», mentre que *quam ... salutem*, forma acceptada *tacite* per ARTIGAS (cf. 2021, 406), representaria un cas d'*attractio relatiui* (PINKSTER 2021, 489-490), mentre que l'opció *qua ... salute* constituiria un exemple d'*attractio inuersa* (PINKSTER 2021, 490-491). Més enllà que l'atracció de relatiu és un fenomen rar en llatí clàssic, els exemples de *met.* 9.530-531, *Pont.* 3.2.1-2 i 3.5.5-6 no resulten concloents per defensar l'atracció *quam ... salutem*, mentre que *trist.* 5.13.1-2 i *Pont.* 1.10.1-2 semblen recolzar *qua ... salutem*.

31. Val a dir que el *DCVB* considera que el mot és femení en totes les seves accepcions. Amb tot, l'únic exemple concloent citat en el sentit de 'salutació' (s.v. 4) en femení singular és de Domingo de MORADELL DONZELL, *Preludis Militars*, Barcelona 1640, p. 8 (cap. 9.23): «Lo que entra saluda al que ix, lo qual li torna la salut». COROMINAS (*DECat*, VII, 636b.30-637.9) no es manifesta sobre el gènere del terme, però de nou tots els seus exemples són o bé inconcloents en aquest sentit o bé poden respondre a la norma del *DIEC*, excepte «féu una gran salut als senyors consellers» (*Dietari de l'antic Consell barceloní*, 4 de juny de 1613 [Barcelona, Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona, 08/1B.XXV-24, f. 157^v (<<https://catalegarxiumunicipal.bcn.cat/ms-opac/permalink/1@1596788>> [consulta 14-3-2025])]).

Possiblement, si es vol recollir tot el que diu l'original, el traductor ha d'optar pel desdoblament, tal com fan, per exemple, SHOWERMAN; GOOLD (1989, 45):

With wishes for the welfare which she herself, unless you give it her, will ever lack, the Cretan maid greets the hero whose mother was an Amazon.

Més enllà d'aquestes consideracions, convé observar que Nicolau glossa lleugerament la seva traducció, incloent «Fedra, filla de Minos, rey de Cret» i «Ypòlit, fill de la regina», i que, tal com apunta PUJOL (2018, 238), el seu «no aurà» reflecteix la variant *non est habitura*³². D'altra banda, crida l'atenció que en la traducció de la Bernat Metge es tradueix *puella* per «donzella», per bé que segurament Fedra és qualsevol cosa menys una «donzella». Sembla que les traductores no van tenir en compte que el mot llatí s'aplica a l'amant de l'elegia, independentment de si es tracta d'una noia casada o no (*vid.* PICHON 1902, 244-245; MICHALOPOULOS 2006, 131). De la mateixa manera, per traduir *uiro*, en comptes dels adequats «baró» de Nicolau i «heroi» d'Artigas, Trepatsaavedra trien un massa neutre «fill» que no deixa traslluir les connotacions elegíacques del terme (*vid.* PICHON 1902, 296-297; MICHALOPOULOS 2006, 131).

2.3. *Her.* 13.1-2

Vegem un altre exemple del mateix joc amb *salus*:

Mittit et optat amans, quo mittitur, ire salutem
Haemonis Haemonio Laodamia uiro.

Independentment d'alguns dubtes sobre l'autenticitat del díctic³³, no hi ha acord sobre la seva interpretació sintàctica i, per tant, sobre el sentit del vers. Hi ha, en essència, dues possibilitats: o bé *ire salutem* forma una construcció d'infinitiu complement d'*optat* (en aquest cas, Laodamia estaria expressant tan sols el desig que la carta i el desig de *salus* no es perdi pel camí) o bé, en paraules de MICYLLUS (1549, 127), *Amans Aemonis Laodamia mittit salutem viro Aemonio, et optat eo ire, quo mittitur salus, hoc est epistola*³⁴. Aquesta segona opció ofereix un sentit més punyent, que es podria comparar amb l'obertura de les cartes 18 i 19 en què els amants Hero i Leandre, separats per l'Hel·lespont, s'envien desitjos semblants, si bé ambdós passatges normalment es consideren interpolats (18.1-2 *Mittit Abydenus, quam mallet ferre, salutem, / si cadat unda maris, Sesti puella, tibi*; 19.1-2 *Quam mihi misisti*

32. La lliçó es troba en K (*vid.* n. 14). Em pregunto si la variant no és, en realitat, una interpolació del passatge de *met*. La lectura *caritura est ipsa*, present en la major part dels manuscrits, es pot defensar d'acord amb els paral·lels de *trist.* 5.13.2 i *Pont.* 1.10.1-2.

33. *Vid.* ROGIA 2011, 69-71.

34. Evidentment, això implica entendre *et optat amans quo mittitur ire* com un incís parentètic. *Vid.* REESON 2001, 117-118.

uerbis, Leandre, salutem / ut possim missam rebus habere, ueni!)³⁵, o fins i tot amb final d'aquesta mateixa heroida (13.161-162 *me tibi uenturam comitem, quocumque uocarís, / siue... quod heu! timeo — siue superstes eris*). En qual-sevol cas, no és impensable que Ovidi volgués deixar la qüestió en la més perfecta de les ambigüitats.

Però els traductors, és clar, es veuen impel·lits a escollir. En les versions catalanes hi trobem totes dues possibilitats. Així, Nicolau opta per la defensada per Micyllus, mentre que les traductores modernes prefereixen la primera solució³⁶, si bé en la versió d'Artigas es podria entendre que el subjecte d'«arribi» és precisament Laodamia.

Nicolau (ap. PUJOL 2018, 389)

Laodamia, de la terra de Hemònia, tramet salut a Protheselau, marit seu. Ella, amant, desige anar lla on tramet aquella salut.

TREPAT; SAAVEDRA (1927, 66)

Envia la seva salutació Laodamia³⁷ hemònia a tu, senyor d'Hèm, i amorosa desitja que vagi on és enviada.

ARTIGAS (2021, 227)

L'hemònia Laodamia envia salut al seu espòs hemoni i, enamorada, desitja que arribi allà on s'envia.

Més enllà d'això, en aquest cas, Trepata-Saavedra opten per «salutació», de manera que el joc que implica *salus* es veu clarament sacrificat. Potser és la traducció d'Artigas la que recull millor l'ambigüitat del terme en virtut de l'absència d'article. Els traductors també es troben en dificultats a l'hora d'intentar reproduir el joc *Haemonis Haemonio*³⁸. Nicolau l'omet directament, Trepata-Saavedra l'intenten reproduir postulant una forma «Hèm», mentre que Artigas opta per no diferenciar els dos adjectius morfològicament.

D'altra banda, també convé observar que la remitent de la carta s'identifica amb el nom propi *Laodamia*, mentre que el destinatari, potser perquè el nom de Protesilau inclou el presagi de la seva pròpia mort, s'oculta sota un circumloqui, *Hemonio uiro* (novament *uir* és polisèmic: 'home' i 'heroi'³⁹).

35. *Vid.* n. 30.

36. Trepata-Saavedra segueixen segurament la nota massa taxativa de PALMER (1898, 402), que només contempla la primera de les interpretacions. La puntuació de Dörrie implica la mateixa solució.

37. Aquesta forma, acceptada per PALMER (1898, 78 i 402), és sens dubte una vulgarització d'alguns manuscrits (cf. ROGIA 2011, 74; REESON 2001, 118 —per cert, Reeson té raó pel que fa la lectura de P [Paris, Bibliothèque nationale de France, latin 8242], que en aquest primer vers, f. 29^r, llegeix clarament *Laodamia*, correcta transcripció de Λαοδάμεια).

38. La juxtaposició de dos ètnics diferents de l'original és perfectament ovidiana (*vid.* ROGIA 2011, 70-71) i de gust neotèric; a més, contribueix a crear una estructura entrelaçada abAB (*vid.* ROGIA 2011, 73; cf. també 74-75), que és difícilment traslladable al català.

39. *Vid.* p. 9.

De totes maneres, l'expressió podria revestir aquí connotacions addicionals, perquè l'*Haemonius uir* per excel·lència era Aquil·les, també originari de Tessàlia (cf. Prop. 3.1.26-27; Ov. *ars* 1.681-682)⁴⁰. Aquesta velada al·lusió podria no ser del tot innocent. La tradició feia d'Aquil·les i Protesilau companys amb vides paral·leles (cf. MACLEAN; AITKEN 2002, lvi-lviii), tot i que també se'ls presentava amb temperaments oposats (*vid.* RUSTEN; KÖNIG 2014, 50-51) i a vegades també com a rivals⁴¹. A les *Heroides*, Laodamia escriu a Protesilau per recomanar-li prudència i no temptar l'oracle que profetitzava la mort del primer grec que desembarqués a Troia (cf. 13.91-98). Protesilau, com és sabut, no va fer cas de del vaticini i va resultar mort tot just saltar del vaixell (Hom. *Il.* 2.701-702). En canvi, Aquil·les, temorós, es va assegurar de ser el darrer dels grecs a desembarcar (cf., e.g., Apollod. *Epit.* 3.29-30 Ἀχιλλεῖ δὲ ἐπιστέλλει Θέτις πρῶτον μὴ ἀποβῆναι τῶν νεῶν· τὸν γὰρ ἀποβάντα πρῶτον πρῶτον μέλλειν τελευτήσειν. [...] τῶν δὲ Ἑλλήνων πρῶτος ἀπέβη τῆς νεῶς Πρωτεσίλαος, καὶ κτείνας οὐκ ὀλίγους τῶν βαρβάρων ὑφ' Ἑκτορος θνήσκει; Eust. 325.5 [*ad Il.* 2.698]; Tz. *ad Lyc.* 246 τελευταῖος γὰρ τῆς νεῶς ὁ Ἀχιλεὺς ἀπέβη διὰ τὸν χρησμόν, ὅθεν ὁ Πρωτεσίλαος πρῶτος τῆς νεῶς πηδήσας ἀπέθανε). Per un moment, doncs, quasi podria semblar que Laodamia estigués dirigint els seus consells al company del marit. Aquest possible joc es perd o es debilita amb l'elecció per part de les traduccions de «marit», «senyor» o «espòs» en comptes d'«heroi», si bé soc conscient que es tracta d'un detall extraordinàriament subtil.

2.4. *Her.* 7.85

Una altra de les dificultat a què ha de fer front tot traductor dels clàssics són els llocs textualment malmesos, que són abundants a les *Heroides*, sens dubte una de les obres ovidianes més mal transmeses. Vegem-ne un exemple. La Dido ovidiana acusa Eneas de mentider i es lamenta de no haver pres bona nota, malgrat que ell mateix li ho havia explicat, de l'abandonament a traïció de Creüsa.

***Her.* 7.81-86**

Omnia mentiris, neque enim tua fallere lingua
 incipit a nobis, primaque plector ego:
 Si quaeras, ubi sit formosi mater Iuli —
 occidit a duro sola relictā uiro.
 Haec mihi narraras, ꝑꝑat me mouere merentem.†
 Inde minor culpa poena futura tua est.

40. *Vid.* ROGGIA 2011, 75-76.

41. Filòstrat (*Her.* 13.4 i 23.24-25) esmenta una competició atlètica a Àlida que va enfrontar els dos herois i una certa competència durant la batalla de Mísia, cristallitzada en una disputa sobre el dret a quedar-se amb l'escut de Tèlef.

- 82 plector D F(i. ras.) I L Mz P Pa R(vl) Q Z] fallar E; fallor Ab; plectar F*(?) E G V *rell.*
- 83 quaeras] -ris Go L N Pa Sp Z
- 84 a duro] a diro E K R; id uro V
- 85 haec] hoc G Gu I K Ob P Q T Y Z; at Pv narraras F¹ G L Of P Q Vb] narrabas Dp E Ep R(vl) V *rell.*; narrares R(txt); *post hanc vocem lacunam suspicor; quod si displicet vocem merentem syllaba me illegitme illata corruptam esse aestima* at me movere F* Go' H M P* Ri(txt) Palmer] ac me movere D Y; nec me movere Dp Ep *Burmman*; sed me movere Ob; nam me movere Sp; an me movere E; ut me movere N; at me movere Ab(?) Bi C Ea F^{pc} G Gi Go Go' Gu (ad) H I K L Mz Pv T Z; at me nove(m) Q R V; om. Pa; sat me monuere *Housman*; di me monuere *Madvig*; haec me movere *Sedlmayer*
- 86 inde] illa Bi Bn Bx D E F(txt) Go Go' Gu H L I M N P² Pa Pv V Vb Y²; ure P¹ *Sedlmayer Palmer*; iure F(vl); unde Q Ri; atque K Mi R tua G, *rec-te*] mea E F L P V *rell.*

Nicolau (ap. PUJOL 2018, 294-295)

Totes coses ments, car la tua lengua no ha començat enganar a nós, e jo no seré primerament puesta o enganada; car si tu demanes on és Creüsa, muller tua, [mare del] Júlii, fill teu, certes morí lexada sola per son dur marit. Aquestes coses comptaries tu matex a mi, com lexest aquella. E los meus coneixían que merexia que-m lexasses, e la mia colpa fo major que la pena que-n soferré.

TREPAT; SAAVEDRA (1927, 36)

Tot ho has mentit, i la teva llengua no començà amb mi els seus enganys, ni sóc punida jo la primera: si cerques on és la mare del bell Julus, és morta, sola, abandonada pel marit cruel. Això em contares: prou em commogué. Abrusa'm! m'ho mereixo. El càstig que vindrà és més petit que la meua culpa.

Nicolau, com d'habitud, glossa lleugerament la seva traducció i insereix «Creüsa, muller tua»⁴², «fill teu» o «com lexest aquella», al mateix temps que omet *formosi*; però la seva versió és altrament molt ajustada a l'original llatí. Amb tot, és obvi que, en el cas del segon hemistiqui del vers 85, tenia davant un text que no comprenia i que surt com pot del mal pas. Seguint PALMER (1898, 42 i 344), Trepas-Saavedra opten correctament per *ure* en comptes d'*inde* al vers 86⁴³, però mantenen *at me mouere*! Naturalment, l'adversativa *at* els resulta inconvenient i es veuen forçades a ometre-la i, curiosament, introdueixen un «prou» que sembla respondre a una part de la conjectura de HOUSMAN (1897, 203) *sat*⁴⁴. Malgrat això, precisament com advertia Housman,

42. Es tracta d'una més que plausible restitució de PUJOL (2018, 295) a partir del manuscrit de Sevilla (*vid.* n. 12), per suplir una omissió del manuscrit de París (*vid.* p. 3).

43. Sobre les implicacions del verb, *vid.* KNOX 1995, 217. Per a una força adequada discussió del problema textual d'aquests versos, *vid.* PIAZZI 2007, 204-207.

44. *Vid. infra*. Ni Palmer ni les pròpies traductores citen la proposta.

la lògica del text segueix essent absurda: «M'has explicat aquesta història: m'ha commogut. Tortura'm perquè m'ho mereixo». El sentit més aviat hauria de ser: «M'has explicat aquesta història: no n'he fet cas. Tortura'm perquè m'ho mereixo». Hi ha dues propostes que clarament van en aquest sentit: la de MADVIG (1873, 74) *di me monuere* i la de Housman *sat me monuere*, que és excel·lent⁴⁵. Tot mantenint *ure*, al vers 85, ARTIGAS (2021, 226 i 227) adopta una proposta meua (*ibid.*, 407) que combina *nec* d'alguns manuscrits amb *monuere* de Madvig i Housman, de tal manera que la traducció almenys ofereixi el sentit requerit, s'eviti el rar *sat* i les dues pauses fortes dins del mateix vers (cf. DIGGLE 1973, 139⁴⁶):

Menteixes en tot; i la teua llengua no s'estrena amb mi
 en l'engany, no sóc pas jo la primera a rebre:
 si demanes on és la mare del bell Julus...,
 morí sola, abandonada pel marit cruel.
 Tot això m'havies explicat i no em serví d'avís; ho mereixo,
 crema'm: sempre serà menor el càstig que la meua culpa.

Per últim, cal notar que totes tres traduccions catalanes llegeixen *mea* (enlloc de *tua* de DÖRRIE 1971, 108-109), que em sembla l'opció adequada⁴⁷. En efecte, si el sentit del vers 85 és el que he apuntat més amunt, Dido hauria de seguir insistint en la seva pròpia culpabilitat i no pas fer responsable Eneas del seu desengany amorós.

3. Les dues versions parcials⁴⁸

3.1. Agustí Eura

La llacuna de versions catalanes entre Guillem Nicolau i el volum de la Bernat Metge només es veu parcialment omplerta per una singular recreació barroca de tres de les peces a càrrec d'Agustí Eura (Barcelona, 1684 – Ouren-

45. No cal dir que la confusió entre *monere* i *mouere* és facilíssima (*vid. ThLL* VIII 1406.74-75 i 1538.63-64), atès que als manuscrits *n* i *u* són sovint virtualment indistingibles. *Sat* és també paleogràficament adequat, en la mesura que es podria haver corromput fàcilment en *at* d'alguns importants testimonis, però és un terme rar que no està documentat en Ovidi. Cf. REEVE 1974, 61 n. 1.

46. Diggle, en comptes d'*haec mihi narraras: sat me monuere: merentem / ure* de Housman, proposa *haec mihi narraras et me mouere: merentem / ure*. Però el sentit de *mouere* em sembla dèbil («You told me this story and its effect was not lost on me (i.e. it aroused my suspicions): therefore I deserve to be punished»); diria que és millor pensar que Dido, encengada d'amor, es va negar a admetre els indicis que el mateix Eneas li presentava.

47. Cf. ARTIGAS; FÀBREGAS 2021, 407.

48. A les dues versions recollides en aquesta secció caldria, en realitat, afegir-hi la magnífica traducció de 7.1-41 a càrrec de Jaume JUAN (2016, 188-189) dins d'una antologia de la literatura llatina. S'hi podria sumar encara el treball inèdit i prou meritori de Marina RIERA (2019), que tradueix i comenta les *heroides* 1, 3 i 7.

se, 1763)⁴⁹. Més concretament, es tracta de «parafràstiques versions» de les *heroides* 15 (de Safo a Faó), 12 (de Medea a Jàson) i 2 (de Fillis a Demofont)⁵⁰. Al llarg de la seva vida, Eura va combinar les seves funcions com a religiós amb una rellevant activitat literària, que partia en bona mesura de la convicció que calia prestigiar la llengua catalana i, per tant, fer-la servir per a la literatura culta⁵¹. No sorprèn que algú que tenia aquesta voluntat intentés també versions dels clàssics, si bé no consta que s'aventurés amb altres textos més enllà d'aquestes tres *heroides* ni coneixem quins motius concrets van dur Eura a versionar precisament aquestes tres peces⁵². Sigui com sigui, per la seva difusió relativament limitada⁵³, pel context poc propici per a la literatura en català i pel fet de no comprendre tot el corpus, resulta prou evident que les *Heroides* d'Eura no estaven destinades a ser particularment influents. Vegem alguns exemples de la manera de procedir d'Eura⁵⁴. Amb algunes excepcions, cada díctic de l'original es transforma en un sextet-lira⁵⁵; normalment els primers versos d'Eura traslladen amb certa fidelitat el text llatí i es reserva per als dos versos finals del sextet una certa amplificació, sovint de caràcter sentenciós.

49. Eura va ser frare agustí als convents de Girona i Barcelona; amb l'enderrocament de l'antic barri de la Ribera per a la construcció de la Ciutadella, va ser traslladat a Madrid i finalment va ser nomenat bisbe d'Ourense, càrrec que va ocupar des del 1737 fins a la seva mort. Per a un perfil biogràfic i literari d'Eura, que inclou també el text de l'obra poètica completa i dos sermons, *vid.* VALSALOBRE; GRATACÓS 2001 (*vid.* també VALSALOBRE 2002, 21-111; 2017, 111-114).
50. Al tombant del s. XVII al XVIII en tot l'àmbit peninsular era relativament corrent parafrasejar en vers textos clàssics o bíblics. De fet, consten en castellà almenys sis versions semblants d'algunes de les peces que conformen les *Heroides* (MOYA 1986, XLIX-LIII; VALSALOBRE 2017, 114-115).
51. És remarcable que va mantenir aquesta vocació fins i tot en uns temps certament difícils com els que van seguir al Decret de Nova Planta (VALSALOBRE 2017, 113-114).
52. En qualsevol cas, segons VALSALOBRE (2017, 116-117), pertanyen a una etapa inicial i d'experimentació de l'activitat d'Eura i caldria datar-les a les primeries del s. XVIII.
53. Totes tres *heroides* es conserven en testimonis manuscrits i l'única que sembla poder-se atribuir a Eura sense cap mena de dubte és la 15, però VALSALOBRE (2002, 468-469 i 487-488; cf. 2017, 117 i 122-124) li assigna les altres dues amb arguments convincents. L'epístola de Safo està formada per 630 versos en sextets-lira (*vid.* n. 55), precedits d'un argument. Està conservada en tres testimonis: Barcelona, Real Acadèmia de les Bones Lletres, ms. 3-I-3 (pp. 9-37, s. XVIII^{ex}-XIX^{im}); Barcelona, Biblioteca de Catalunya, ms. 1496 (ff. 1-13, s. XVIII); Biblioteca de Catalunya, ms. 1571 (ff. 38-47, s. XVIII). És el poema 12 en l'edició de VALSALOBRE (2002, 415-447; el text també figura a VALSALOBRE; GRATACÓS 2001, 230-243). MOYA (1986, LII) aventura que la traducció podria haver estat basada en el ms. 623 de la Biblioteca de Catalunya (ff. 236^r-242^v). La carta de Medea consta de 582 versos en sextets-lira, també precedits d'un argument. Està conservada en una còpia autògrafa d'Eura, procedent del convent dels agustins (Real Acadèmia de les Bones Lletres, ms. 3-I-10 [pp. 7-22]) i a Biblioteca de Catalunya, ms. 4288 (ff. 1-22, s. XIX). És el poema 13 en VALSALOBRE (2002, 448-469; el text també figura a VALSALOBRE; GRATACÓS 2001, 243-256). L'*heroida* de Fillis consta de 444 versos en sextets-lira, conservats en un manuscrit únic (Biblioteca de Catalunya, ms. 1577 [ff. 74-83, s. XVIII]). És el poema 14 en VALSALOBRE (2002, 470-488; el text també figura a VALSALOBRE; GRATACÓS 2001, 256-266).
54. Presento primer el text llatí segons l'edició de DÖRRIE (1971) i a continuació el d'Eura segons VALSALOBRE (2002).
55. L'esquema general és 6a 10B 6a 10B 10C 10C, amb rima consonant. A l'epístola de Fillis l'esquema és 6a 10B 6a 10B 6c 10C.

Her. 2.97-98 (= Eura 14.289-294 Valsalobre [2002, 481])

et mihi discedens suprema dicere uoce:

«Phylli, fac expectes Demophoonta tuum!»

*I al fi, a la despedida,
aquesta, de tes veus, fou la darrera:
«Oh tu, Fillis querida,
a Demofoont, que és teu, espera, espera»,
perquè d'enamorada
quedés ab aquest colp més desgraciada.*

En els quatre primers versos destaca potser l'afegitó de «querida», que no és en cap cas improcedent, però per la resta es reflecteix de manera adequada el sentit bàsic del text llatí. En canvi, els dos darrers contenen una innovació a risc i ventura d'Eura, que resulta tanmateix coherent amb el mite i el desenvolupament posterior de l'heroida.

Vegem-ne un altre exemple:

Her. 15.9-10 (= Eura 12.13-18 Valsalobre [2002, 417])

Vror, ut indomitis ignem exercentibus Furis

fertilis accensis messibus ardet ager.

*Jo m'abrasso a manera
d'un camp on del rostoll llama atrevida
d'improvís s'apodera
dels ímpetus de l'Euro afavorida,
i, ab l'ardor de llama peregrina,
lo consum lo mateix que l'il·lumina.*

La Safo d'Ovidi descriu el seu amor vers Faó comparant-lo a un incendi. De nou, les quatre primeres línies d'Eura traslladen l'essència de l'original, si bé amb algunes variacions, com ara el canvi de *messibus* per «rostoll» o l'addició a *ignem* («llama») de l'interessant epítet «atrevida». Finalment, els dos darrers versos d'Eura inclouen una bella i reeixida imatge: l'amor, la flama, al mateix temps consumeix i il·lumina.

Analitzem també el primer sextet-lira de l'heroida de Safo, que excepcionalment trasllada els dos primers díctics llatins:

Her. 15.1-4 (= Eura 12.1-6 Valsalobre [2002, 416])

Ecquid, ut adspecta est studiosae littera dextrae,

protinus est oculis cognita nostra tuis?

An, nisi legisses auctoris nomina Sapphus,

hoc breue nescires unde ueniret opus?

*Acàs coneixeries
la lletra d'esta carta estudiantosa
si en ella no llegies
firma de Safo, ta infeliç esposa?
No, ingrati Faon, no la coneixeries,
que ja no atens a tot lo que solies.*

La versió d'Eura, sens dubte, és prou encertada, de la mateixa manera que l'amplificació del sisè vers resulta adequada, com ho és segurament l'addició dels adjectius «infeliç» i «ingrat», en la mesura que subratllen de bell antuvi que Faó ja no fa cas de Safo. És igualment interessant observar que Eura interpola un «esposa» que no figura enlloc en la versió ovidiana⁵⁶, inaugurant una tendència moralitzant que és recurrent en la «parafràstica versió» d'Eura.

D'aquesta manera, per exemple, Eura elimina les referències a les relacions lèsbiques (cf. VALSALOBRE 2002, 444-445). Vegem-ne un exemple:

Her. 15.15-20 (= Eura 12.31-42 Valsalobre [2002, 418])

Nec me Pyrrhiades Methymniadesue puellae,
nec me Lesbiadum cetera turba iuuant.
Vilis Anactorie, uilis mihi candida Cydro,
non oculis grata est Atthis ut ante meis,
atque aliae centum quas non sine crimine amaui.
Improbe, multarum quod fuit, unus habes!

*Ni les sagrades muses,
de mi tan venerades, m'assisteixen;
al vèurer-me, confuses,
de mi s'aparten, mudament me deixen,
i a l'horror de mes lúbriques faenes
m'ha deixat ja tothom sinó les penes.*

*Cidro ja no m'agrada:
Atis (i altres que amí) no m'acontenta;
en tu tan embovada
que tot lo no és tu me descontenta;
tu tens, ingrati, tot sol, i ho desprecies,
lo que a molts ha costat tantes porfies.*

En la versió d'Eura, les noies de Pirra, Metimna i Lesbos que figuren en l'original s'esvaeixen i, de fet, Eura substitueix completament els versos 15-16 per un sextet que versa sobre un tema recurrent en l'heroida: Safo es troba

56. El detall no figura, pel que sé, tampoc en cap altra font de la història de Safo i Faó. D'altra banda, Eura recull *auctoris nomina* amb «firma».

tan presa de l'amor de Faó que no pot sinó escriure elegia, en comptes de poesia lírica. En el cas dels dos díctics ovidians següents, novament condensats en un sol sextet-lira, Eura té cura de fer desaparèixer els adjectius o pronoms inequívocament femenins de l'original (17 *candida Cydro*; 18 *grata ... Atthis*; 19 *aliae ... quas*), de tal manera que el gènere de Cidro, Atis i «altres» resulti com a mínim ambigu, al mateix temps que masculinitza *multarum* (20)⁵⁷. D'altra banda, no deixa de ser curiós que no es traslladi més fidelment *non sine crimine* (19), que es podria haver emmotllat bé a la moralització a què se sotmet el text llatí.

La censura aplicada a l'heroida de Safo contrasta amb el cas de la de Medea⁵⁸: Eura no sent la necessitat de dissimular els crims de la fetillera, si bé l'amplificació del text inclou matisos de caràcter moral. Vegem-ne un exemple:

Her. 12.131-132 (= Eura 13.337-342 Valsalobre [2002, 460])

Quid referam Peliae natas pietate nocentes
caesaque uirginea membra paterna manu?

*Fora ara inútil cosa
de les filles de Pèlies referir-te
la pietat horrorosa,
quan son engany sa senzillès pot dir-te:
a qui els da ser, dar volen nova vida,
i d'un amor un altre és homicida.*

El sextet-lira conté satisfactòriament la idea general de l'original, però, de fet, Eura sembla quasi prescindir del pentàmetre i prefereix fer èmfasi en la idea de *pietate nocentes*, ja plasmada en «pietat horrorosa», i l'amplifica a bastament en els tres versos següents, tot recalcant la falta d'intencionalitat de les filles de Pèlias i l'engany de Medea⁵⁹.

3.1. Adriana Beltrán del Río

L'any 2020 es va publicar, simultàniament en català i castellà, una «traducció directa del llatí» de les *Heroides* a càrrec d'Adriana BELTRÁN DEL RÍO (2020a i 2020b), amb unes esplèndides il·lustracions de Paula Bonet i amb un pròleg de Marta Sanz, que, igual que l'epíleg de la traductora, incideix en una lectu-

57. Val a dir que la variant *multorum* està documentada en tres manuscrits (DÖRRIE 1971, 315: «79. 113. 135»).

58. VALSALOBRE (2002, 469) considera, segurament amb raó, que aquesta és la millor de les versions d'Eura.

59. Tampoc no s'oculta, per exemple, la mort d'Absirt, el germà de Medea, si bé l'amplificació i possiblement una mala intel·lecció de l'original duen Eura a un error de traducció, ben senyalat per VALSALOBRE (2002, 458; 2017, 130).

ra en clau feminista de l'obra. Malgrat que es presenta enganyosament com una versió de tot el corpus, en realitat només inclou les heroides individuals⁶⁰, si bé encara amb freqüents omissions, a vegades de díctics sencers⁶¹. Per exemple, a *Her.* 12, que utilitzaré com a *specimen* per a aquestes línies, manquen per complet els versos 1-2⁶² i 77-78; de manera semblant, es deixen de traduir expressions com 135 *o iusto desunt sua uerba dolori* o 151 *iussus*⁶³ *studione uidendi*.

Més enllà d'això, la traducció pretén ser fresca, propera a la llengua del lector contemporani. Aquest objectiu s'assoleix en gran part, però la decisió de prescindir de notes fa que s'hagi de tendir a parts iguals a la glossa i a la simplificació. Per exemple, 12.156 *tuta nec a digitis ora fuere meis* es redueix a la fàcil i dèbil solució de «i em vaig esgarrapar la cara» (2020a, 121)⁶⁴. Vegem-ne un altre cas:

***Her.* 12.9-10**

Ei mihil! cur umquam iuuenalibus acta lacertis
Phrixeam petiit Pelias arbor ouem?

Pobra de mi! Per què va haver de marxar el teu vaixell, impulsat per braços juvenils, en busca del velló d'or? (2020a, 116)

Al mateix temps que se suprimeix l'adjectiu *Pelias*, es glossa *arbor* com a «vaixell»⁶⁵, *Phrixeam ... ouem* es glossa i simplifica alhora com a «velló d'or», mentre que *petiit* s'expandeix, en part potser a causa d'*umquam*, com a «va haver de marxar ... en busca de»⁶⁶. Si bé en aquests dos casos, el procediment pot semblar prou innocu, en d'altres com a mínim voreja la deformació del sentit de l'original.

60. De fet, són les peces que millor es poden emmotllar a la lectura ideològica que pretén suggerir el volum Cf. ARTIGAS; FÀBREGAS 2021, 437 n. 16.

61. No s'ofereix cap mena de justificació o avís per a aquestes omissions. Atès que no semblen motivades ideològicament, cal atribuir-les a mers descuits. En qualsevol cas, tampoc no s'indica enlloc quina edició es fa servir com a base per a la traducció.

62. Normalment considerats espuris, és cert.

63. *lusu* Riese : *casu* Hensius (cf. DÖRRIE 1971, 166)

64. La comparació amb les altres traduccions catalanes suggereix que la simplificació és absolutament innecessària i que hi podria haver altres solucions que, tot mantenint el to planer de la traducció, no banalitzessin l'original: «e la mia cara no fo segura de mes ungles» (Nicolau *ap.* PUJOL 2018, 377); «i fou la meua faç a mercè de les meves ungles» (TREPAT; SAAVEDRA 1927, 64); «i el meu rostre no es deslliurà de les ungles» (ARTIGAS 2021, 217).

65. Convé recordar que, segons el mite, els argonautes van ser els primers a solcar el mar en un vaixell; d'aquí, doncs, el terme *arbor* (cf. 12.15 *noua puppis* [amb BESSONE 1997, 82]).

66. Cf. «Ha, mesquina! Per què jamás la nau feta dels arbres del munt Pèlias, menada per forts braços, vench al velló d'aur de Frixi?» (Nicolau *ap.* PUJOL 2018, 369; la versió està lleugerament glossada, però no s'altera l'essència de l'original); «Ai lassa! ¿per què l'arbre del Pèlion, conduït per braços juvençans, sortí mai a la recerca de l'ovella de Frixos?» (TREPAT; SAAVEDRA 1927, 59); «Ai las! Per què l'arbre del Pèlion, menat per juvenívols braços, hagué mai d'anar a cercar l'ovella de Frixos?» (ARTIGAS 2021, 207).

Her. 12.127-128

Quaeque uomit totidem fluctus totidemque resorbet
nos quoque Trinacriae subposuisset aquae!

Tant de bo Caribdis, que a estones escup i a estones s'empassa les onades, ens hagués ofegat dins les aigües de Trinàcria! Però no va passar res d'això (2020a, 121)

D'una banda, l'allusiva i prou òbvia referència a Caribdis s'explicita; d'algun manera això adultera la naturalesa de l'original, que suposa un públic docte, tot i que no ho fa de forma irreparable. És igualment poc precís, si bé acceptable, «hagués ofegat» per *subposuisset*. En canvi, resulta molt més qüestionable traslladar *totidem* per un pàl·lid «a estones», que quasi suggereix que el cèlebre monstre engolia i regurgitava l'aigua del mar com a mer passatemps. Per últim, sorprèn la interpolació de «Però no va passar res d'això», que no figura de cap manera en l'original, ni en aquest díptic ni en el següent, i que no és ni tan sols necessari per a una correcta intel·lecció del text⁶⁷.

Em sembla que aquests exemples són suficients perquè el lector es faci al càrrec de les limitacions d'aquesta versió; però convé afegir que no són pocs tampoc els casos en què es fa evident un imperfecte coneixement de la llengua i versificació llatines⁶⁸, o en què la traducció proposada és incompatible

67. De nou, la versió de Beltrán del Río surt malparada de la comparació amb les altres versions disponibles. Nicolau, que tendeix a la glossa, no explicita el nom de Caribdis (*ap.* PUJOL 2018, 376), tot i que sí tradueix *subposuisset* per «negar» i atenua en part el valor de *totidem*: «E aquell perill qui gita aygua e puys la reeb hagués neguats nós en la mar de Scicília!». Són adequades i correctes les altres dues traduccions modernes: «I aquella que vomita tantes onades com engoleix, se'ns hagués emportat també sota les aigües trinàcries!» (TREPAT; SAAVEDRA 1927, 63); «I aquella que escup tantes onades com empassa, que ens hagués sepultat també en l'aigua trinàcria!» (ARTIGAS 2021, 215).

Un exemple semblant és 12.131-132 *quid referam Peliae natas pietate nocentes / caesaque uirginea membra paterna manu?* «Cal que em refereixi aquí a les filles de Pèlies, que van ser cruels per devoció i van esbocinar el seu pare amb les mans de donzella?» (2020a, 121). La traducció de *pietate nocentes* per «cruels per devoció» és una banalització excessiva del sentit de l'original i que podria fins i tot fer pensar que a les filles de Pèlias els era grat ser «cruels». Cf. «Per què parle de les filles de Pèlias, qui nougueren per pietat los membres de lur pare tallats per mà de elles?» (Nicolau *ap.* PUJOL 2018, 376); «¿Per què recordaré les filles de Pèlias que piadosament feren mal, i els membres paterns tallats per mans virginals?» (TREPAT; SAAVEDRA 1927, 63); «¿Per què recordar les filles de Pèlias, que feren mal per pietat, i el cos del pare espedecat per mans virginals?» (ARTIGAS 2021, 215). *Vid.* també p. 17.

68. Per exemple, 12.89-90 *Conscia sit Iuno sacris praefecta maritis / et dea, marmoreā cuius in aede sumus* es tradueix per «Que en donin fe Juno, protectora del sagrat matrimoni, i la deessa de marbre [sic] de qui ara trepitgem el temple!» (2020a, 119). De fet, ja només l'absurd sentit que ofereix la traducció hauria d'haver fet replantejar-se la qüestió. L'error encara seria mig comprensible si l'estàtua de Diana mencionada al vers 72 fos de marbre (és *aurea*). D'altra banda, tractant-se d'una traducció que intenta acostar-se a la llengua parlada, cal descartar rotundament la possibilitat que «de marbre» s'hagi d'entendre en hipèrbaton. Cau en el mateix error Nicolau (*ap.* PUJOL 2018, 374: «Açò sàpia Juno, qui és elegida en los secrets matrimonials, e la deessa de marbe, en lo temple de la qual nós som»), tot i que, en el seu cas, l'error segurament es pot justificar en la mesura que sembla derivar d'una glossa: cf. PUJOL 2018, 384 [gl. 42]: «Es a saber, la ymajen de Diana, fecha de mármol»; «Sci-

amb nocions bàsiques de *realia*⁶⁹ o amb una lectura atenta i coherent de cada una de les heroides⁷⁰, per ja no esmentar que, lògicament, els passatges controvertits no es resolen d'acord amb les aportacions crítiques recents⁷¹.

4. A tall de conclusió

Com que fusiona hermenèutica i creació artística, la traducció literària és en totes les circumstàncies un art extraordinàriament exigent⁷². Ara bé, en el cas dels textos de l'Antiguitat clàssica, les exigències es multipliquen, perquè l'esforç per comprendre totes les qualitats i tots els sentits potencials d'un mot o d'una obra tendeix a ser major i, per tant, també ho ha de ser l'esforç per suplir la distància entre l'original i el públic de la llengua d'arribada. El concurs d'hellenistes o llatínistes es fa, al meu entendre, imprescindible. Tanmateix, en cap cas això no equival a produir traduccions servils i massa cenyides a la literalitat, sinó que idealment haurien de poder funcionar com a productes literaris, a ser possible amb mèrits propis equiparables a l'original i, per tant, amb certa autonomia respecte l'obra de partida.

licit Diana, dea marmorea" (*K*)). No comet l'error cap de les altres dues traduccions modernes: «Sigui Juno testimoni, ella que presideix la cerimònia del maridatge, i la deessa del temple de marbre on som» (TREPAT; SAAVEDRA 1927, 62); «Que en sigui testimoni Juno, que presideix els ritus conjugals, i la deessa del temple de marbre on som» (ARTIGAS 2021, 213).

69. Per exemple, *Her.* 12.69-70 *Est nemus et piceis et frondibus ilicis atrum, / uix illuc radiis solis adire licet* es tradueix com «A la meua terra hi ha un bosc enfosquit pels pins i les fulles de grèvol, on gairebé no entren els raigs de sol» (2020a, 119). *Picea* i *ilex* apareixen en parella almenys des de Virgili (*Aen.* 6.180 *procumbunt piceae, sonat icta securibus ilex*; Ovidi els esmenta també junts a 16.53-54 *est locus in mediis nemorosae uallibus Idae / deuius et piceis ilicibusque frequens*). S'ha discutit molt sobre la identificació botànica de *picea*, però podria ser que es tractés d'alguna espècie de pi (*vid.*, e.g., *EV* IV 91-92 [s.v. *picea*]). En canvi, aquí la identificació d'*ilex* amb l'alzina no és dubtosa. L'alzina sol aparèixer vinculada a contextos religiosos, com és el cas (es descriu a continuació el temple de Diana), i es recorda sovint l'espessor de la seva ombra (cf., e.g., Verg. *georg.* 3.334 *ilicibus crebris sacra nemus accubet umbra*; Ov. *fast.* 2.165 *densa niger ilice lucus*). Per contra, el grèvol, si bé també anomenat *ilex* (*ThLL* VII.1 328.13-24), no sembla tenir valor sacre i quasi sempre presenta forma arbustiva (cf. Plin. *nat.* 16.32 *paruae aquifoliae ilicis*; Colum. 9.4.2 *minor ilex*), de manera que difícilment pot contribuir a fer ombra.
70. Per exemple, 12.197 (*non ego te imploro contra taurosque uirosque*) sorprenentment es tradueix com «No necessito que em protegeixis contra braus ni soldats» (2020a, 123). Medea, com és obvi, no necessita cap mena de protecció per part de Jàson, sinó que, de fet, és ella qui l'ha auxiliat.
71. Per exemple, 12.112-113 *munus in exilio quodlibet esse tuli, / uirginitas facta est peregrini praeda latronis* es trasllada així: «Vaig permetre que un estranger em robés la virginitat, i l'exili em va semblar un regal» (2020a, 120). La traducció de l'hexàmetre pot ser admissible, si bé es tracta d'una versió excessivament interpretativa; però el sentit del pentàmetre és ben diferent, tal com ha demostrat convincentment ROSATI (1989): Medea, en comptes de prendre's l'exili com una benaurança, es lamenta que Jàson se l'endugués cap a la Còlquida com un botí qualsevol. La traducció d'ARTIGAS (2021, 213-214) és, doncs, la desitjable: «vaig suportar ser un trofeu més en l'exili, la meua virginitat es convertí en presa d'un lladre estranger».
72. Convé potser afegir que és un art sovint no prou valorat institucionalment, dins i fora de l'àmbit universitari.

Per això, no voldria que les crítiques a la versió de Beltrán del Río s'entenguessin com una nostàlgica defensa de «les essències», d'una manera de traduir que sacralitzi en excés el text «original» i, per tant, d'una forma d'entendre els clàssics només a l'abast d'una «elit filològica». Ans al contrari: és desitjable que qualsevol llengua de cultura disposi de versions, fins i tot adaptacions, de naturalesa i estil diferents del clàssic *lato sensu*, perquè això vivifica la cultura receptora d'aquestes traduccions i alhora reforça el concepte de clàssic⁷³. Tanmateix, tal com he intentat mostrar, el mínim exigible és que cada una de les tries que fa el traductor no siguin fruit d'una aproximació diletant i atzarosa, sinó que responguin a unes decisions conscients (i que idealment cal anunciar) derivades d'un coneixement serè i pausat del text de partida. Això no garanteix per si mateix una traducció reeixida, però n'és un requisit. Altrament, com hem vist, es corre un sever risc de desnaturalitzar, falsejar o fins i tot subvertir per mera incúria el text que s'està canviant de llengua. No sembla que es faci cap favor ni al nou públic al qual s'adreça la traducció ni a la cultura receptora ni per descomptat al propi autor quan s'ofereix un reflex distorsionat d'un clàssic.

Més enllà de totes aquestes consideracions, em sembla clar que les tres versions completes en català han aconseguit, amb encerts i desencerts, segons els usos i costums de cada època i d'acord amb els recursos al seu abast, traduccions ajustades a una interpretació veraç de l'original i han intentat fer front als ingents reptes interpretatius del text que tenien davant amb honestat i rigor filològic⁷⁴, a més de procurar fer un mínim de justícia a l'ingent talent ovidià. Això també és vàlid per a les «perifràstiques versions» d'Eura, que són en realitat un producte *amateur*, basat sobre uns principis molt particulars i que, per tant, no es poden considerar traduccions en el sentit modern del terme; però malgrat ocasionals i intencionades divergències, es tracta de composicions que recreen i transformen amb prou gràcia i elegància les parets mestres de l'original. Totes aquestes quatre versions, en definitiva, responen a plantejaments perfectament legítims i s'erigeixen com a testimonis de la naturalesa proteïforme de la traducció, cosa que redunda en el prestigi literari d'un llengua.

5. Abreviatures i referències bibliogràfiques

- E. ARTIGAS (trad.); P. FÀBREGAS (intr.) 2021, *Ovidi. Heroides*, Martorell.
 A. BARCHIESI 1992, *P. Ovidii Nasonis Epistulae Heroidum 1-3*, Firenze.
 A. BELTRÁN DEL RÍO (trad.) 2020a, *Ovidi. Heroides*, Barcelona.

73. No veig, per posar un exemple recent i més o menys debatut, cap inconvenient en una traducció, meditada i consistent, de l'estil de: «Tell me about a complicated man. / Muse, tell me how he wandered and was lost / when he had wrecked the holy town of Troy» (WILSON 2018, 105).
 74. No s'oblidi que fins i tot Nicolau va afegir glosses i introduccions basades en els *Bursarii* de Guillem d'Orleans.

- A. BELTRÁN DEL RÍO (trad.) 2020b, *Ovidio. Heroidas*, Barcelona.
- F. BESSONE 1997, P. *Ovidii Nasonis Heroidum Epistula XII Medea Iasoni*, Firenze.
- F. BÖMER 1977, P. *Ovidius Naso, Metamorphosen, Buch VIII-IX*, Heidelberg.
- E. BORRELL 2011, «Adela Maria Trepàt i Massó», en M. TUDELA i PENYA; P. IZQUIERDO i TUGAS (eds.), *La nissaga catalana del món clàssic*, Barcelona, pp. 331-333.
- S.M. CINGOLANI 2006, *Bernat Metge. Lo Somni*, Barcelona.
- R. COPELAND 1991, *Rhetoric, Hermeneutics and Translation in the Middle Ages: Academic Traditions and Vernacular Texts*, Cambridge.
- G. DAMMANN 1910, *Cicero quo modo in epistulis sermonem hominibus, quos appellat, et rebus, quas tangit, accomodaverat*, Gryphiae.
- DECat = J. COROMINAS 1980-1991, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 9 vols., Barcelona.
- DCVB = A.M. ALCOVER; F. DE B. MOLL 1950-1968 [1926-1962¹], *Diccionari català-valencià-balear*, 10 vols., Palma de Mallorca.
- DIEC = *Diccionari de la llengua catalana de l'Institut d'Estudis Catalans*, en línia <<https://dlc.iec.cat/>> [segons l'actualització de juny de 2024].
- J. DIGGLE 1973, «Notes on the Text of Ovid, *Heroides*», *CQ* 17, pp. 136-144.
- H. DÖRRIE 1971, *Publi Ovidi Epistulae Heroidum*, Berlin.
- EV = *Enciclopedia Virgiliana*, 5 vols., Roma 1984.
- M. FRANQUESA 2014, «Col·laboradores de la Fundació Bernat Metge: Anna M. de Saavedra i Adela M. Trepàt, traductores d'Ovidi», *Els Marges* 102, pp. 21-39.
- J.F. GAERTNER 2005, *Ovid, Epistulae ex Ponto, Book 1*, Oxford.
- G.P. GOOLD 1974, ressenya de DÖRRIE 1971, *Gnomon* 46.5, pp. 475-484.
- H. HALLA-AHO 2011, «Epistolary Latin», en J. CLACKSON (ed.), *A Companion to the Latin Language*, Malden-Oxford-Chichester, pp. 426-444.
- A.E. HOUSMAN 1897, «Ovid's *Heroides*», *CR* 11, pp. 200-204 (= J. DIGGLE; F.R.D. GOODYEAR (eds.) 1972, *The Classical Papers of A. E. Housman*, 3 vols., Cambridge, pp. 388-395).
- A.E. HOUSMAN 1922, «Attamen and Ovid, *Heroides* I 2», *CQ* 16, pp. 88-91 (= J. DIGGLE; F.R.D. GOODYEAR (eds.) 1972, *The Classical Papers of A. E. Housman*, 3 vols., Cambridge, pp. 1052-1055).
- F.X. ISART 1931, «Les Metamòrfosis d'Ovidi», *El Matí* 4-III-1931, p. 7.
- J. JUAN (2016), «Ovidi», en J. VELAZA (ed.), *Antologia de la literatura llatina*, Barcelona, pp. 181-202.
- E.J. KENNEY 1996, *Ovid. Heroides XVI-XXI*, Cambridge.
- E.-A. KIRFEL 1969, *Untersuchungen zur Briefform der Heroides Ovids*, Bern-Stuttgart.
- P.E. KNOX 1995, *Ovid. Heroides. Select Epistles*, Cambridge.
- J.K.B. MACLEAN; E.B. AITKEN 2002, *Flavius Philostratus: On Heroes*, Atlanta.
- I.N. MADVIG 1873, *Adversaria critica*, Vol. 2: *Ad scriptores Latinos*, Hauniae.
- J.C. McKEOWN 1998, *Ovid. Amores: Text, Prolegomena and Commentary*, Vol. III: *A Commentary on Book Two*, Chippenham.

- C. MICHALOPOULOS 2006, *Ovid's Heroides 4 and 8. A Commentary with Introduction*, Diss. Leeds.
- I. MICYLLUS 1549, *P. Ovidii Nasonis poetae Sulmonensis Opera quae vocantur Amatoria, cum doctorum virorum commentarijs* ... His accesserunt Iacobi Micylli annotationes, Basileae.
- F. MOYA DEL BAÑO 1986, *Ovidio. Heroidas*, Madrid.
- OLD = *Oxford Latin Dictionary*, Oxford 1968 (2012²).
- M. OTERO-VIDAL 2011, «Anna Maria de Saavedra i Macià», en M. TUDELA i PENYA; P. IZQUIERDO i TUGAS (eds.), *La nissaga catalana del món clàssic*, Barcelona, pp. 340-343.
- A. PALMER 1898, *P. Ovidi Nasonis Heroides*, Oxford.
- L. PIAZZI 2007, *P. Ovidii Nasonis Heroidum Epistula VII Dido Aeneae*, Firenze.
- R. PICHON 1902, *De sermone amatorio apud Latinos elegiarum scriptores*, Paris.
- H. PINKSTER 2021, *The Oxford Latin Syntax*, Vol. II: *The Complex Sentence and Discourse*, Oxford.
- J. PUJOL 2013, «Noves dades sobre l'ús de la versió catalana de les *Heroides* al *Tirant lo Blanc*», *Llengua i Literatura* 23, pp. 195-206.
- J. PUJOL 2018, *Publi Ovidi Nasó. Heroides. Traducció catalana medieval de Guillem Nicolau*, Barcelona.
- J. PUJOL 2021, «La mia mà escriu»: Les *Heroides* en català als segles XIV i XV, entre la traducció i la imitació», *Ítaca* 37, pp. 141-155.
- M. RIERA GARCIA 2019, *Traducció i comentari de les Heroides I, III i VII d'Ovidi*, Treball de Fi de Grau (Universitat Autònoma de Barcelona), Bellaterra. Disponible en línia <<https://ddd.uab.cat/record/210955>> (consulta 14-03-2025).
- J. REESON 2001, *Ovid Heroides 11, 13 and 14: A Commentary*, Leiden-Boston-Köln.
- M.D. REEVE 1974, «Ovid's *Heroides*» [ressenya de DÖRRIE 1971], *CR* 24, pp. 57-64.
- A. ROGGIA 2011, *P. Ovidii Nasonis Heroidum Epistula XIII Laodamia Protesilao*, Firenze.
- G. ROSATI 1989, «Medea esule: Ovidio, *Her.* 12, 110», *RFIC* 117, pp. 181-185.
- J. RUSTEN; J. KÖNIG 2014, *Philostratus, Heroicus. Gymnasticus. Discourses 1 and 2*, Cambridge (Mass.)-London.
- D.R. SHACKLETON BAILEY 1966, *Cicero's Letters to Atticus*, Vol. V, 48-45 B.C., 211-354 (Books XI to XIII), Cambridge.
- G. SHOWERMAN (trad.); G.P. GOOLD (rev.) 1989² [1914], *Ovid, Heroides. Amores*, Cambridge (Mass.).
- TbLL = *Thesaurus Linguae Latinae*, 1900-.
- A.M. TREPAT; A.M. de SAAVEDRA 1927, *P. Ovidi Nasó. Heroides*, Barcelona.
- A.M. TREPAT; A.M. de SAAVEDRA 1929-1932, *P. Ovidi Nasó. Les Metamorfosis*, 3 vols., Barcelona.
- R.Y. TYRRELL; L.C. PURSER 1901, *The Correspondence of Cicero*, Vol. VII – *Index*, Dublin-London.
- P. VALSALOBRE; J. GRATACÓS (2001), *Agustí Eura, O.S.A. (1684-1763). Escritor y obispo. Un clásico de la poesía catalana de la edad moderna*, Madrid.

- P. VALSALOBRE 2002, *Agustí Eura. Obra poètica i altres textos*, Barcelona.
- P. VALSALOBRE 2017, «Les versions glossades de les *Heroides* ovidianes a l'edat moderna: Agustí Eura», en M. JUFRESA (ed.), *Els clàssics i la llengua literària*, Barcelona, pp. 111-132.
- E. WILSON (trad.) 2018, *Homer. The Odyssey*, New York-London.